

Openbare en collectieve ruimte

De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging

Sinds het eind van de negentiende eeuw is het onderscheid tussen openbare ruimte en privé-ruimte een hoofdthema geweest in het westerse stedenbouwkundige denken. De uitbreidingsplannen, de onteigeningswetten, de grootstedelijke parken en de grote civiele werken uit die tijd zijn fraaie voorbeelden van dit onderscheid. Het was gewenst dit onderscheid te versterken zolang het hierdoor mogelijk werd om het openbare domein – van groter belang dan het privé-domein – te vergroten en te verbeteren.

Deze waardering van de openbare ruimte vond haar wortels in het utopische denken van de vorige eeuw, waar het ideaalmodel van de evenwichtige stad (als doel) en de vorming van een gemeentelijk apparaat (als instrument) de ideologische pilaren waren van elke progressieve stadspolitiek.

Tot op de dag van vandaag verdedigen ambtenaren en betrokken technici het openbare groen, de reserveringen voor infrastructuur en voorzieningen en de open stedelijke ruimte als het voornaamste stedenbouwkundige doel. En de politici en bewonersorganisaties handhaven, volgens hetzelfde idee, de eis van 'de openbare vierkante meter' als de beste manier om te zorgen dat de stad meer ter beschikking van haar inwoners staat.

Sinds de belangrijke theorievorming over de stad in de jaren zeventig ontwikkelde het onderscheid tussen openbare en privé-ruimte zich langs twee hoofdlijnen. De eerste, gebaseerd op de monografische studies van steden, pakte de waarde van de strenge rooilijn weer op als het instrument om de voornaamste typologische elementen van de stedelijke vorm te definiëren (straten, parken, uitbreidingsgebieden, centra). Deze benadering verenigde zich met de tweede die, uitgaand van het vertrouwen in de 'architectuur van de stad', de hoofdrol van de grote architectonische objecten benadrukte in het symbolisch en figuratief definiëren van de stad en haar geheugen.

De derde, misschien meest triviale benadering van het concept van de openbare ruimte (en daardoor het meest eenvoudig te accepteren), wil de openbare ruimte als systeem vormgeven: als een reeks opeenvolgende open ruimtes die zo een uniform geheel vormen. Zoals het systeem van parken van Olmsted in Boston, het wegensysteem van Henard in Parijs of het

scholensysteem van de Engelse naoorlogse 'neighbourhood planning'.

Het is deze laatste benadering die zich, opgenomen in de zogenaamde 'algemene systemen' van onze stedenbouwkundige regelgeving, ontwikkeld heeft tot een van de meest rigide en verstarde concepten van de openbare ruimte.

De andere benaderingen – die van de waarde van de stad als architectuur en die van het stedelijk weefsel als ontwerpogave – leidden tot de 'getekende stedenbouw' en de 'stedelijke stedenbouw' als methodologische hypothesen die de functionalistische abstractie van de vlekken- en zoneringsplannen moesten overstijgen en opnieuw de aandacht opeisten voor de vorm van de stad als concrete ruimtelijke constructie. De Catalaanse stedenbouw in het begin van de jaren tachtig vormt het voorbeeld bij uitstek van deze benadering.

Veel van de betere huidige stedenbouwkundige programma's zijn geworteld in deze theoretische 'versnelling' die in de jaren zeventig de stad tot het gekoesterde en stralende middelpunt maakte van de stedenbouwkundige, politieke en sociologische aandacht.

In de afgelopen jaren heeft de opzienbarende realisatie van openbare ruimtes en openbare gebouwen in verschillende Europese steden – deze principes deels op afstand volgend, deels vergetend – een aantal schitterende etalages vol esthetisch consumptiegoed opgeleverd. Beelden die concurrerend zijn binnen de massacommunicatie maar die geen stedenbouwkundige argumenten leveren die op langere termijn van betekenis zijn.

In Barcelona, na de installatie van de democratische regering, was de 'ontsnapping' naar de openbare ruimte spectaculair. Het leek alsof alles erom draaide de openbare ruimte te veroveren en te vieren. De harde pleinen verschenen, en de minder harde. Elk gat vullend dat tussen de bebouwing openbleef. Tussen 1978 en 1982 heeft men zich vol energie gestort op het uitbuiten van deze gaten en gaatjes om een nieuw gezicht aan de stad te geven (een andere stijl en een andere logica) en daar is men met opmerkelijk succes in geslaagd.

Niet zozeer omdat de ontwerpen altijd even geslaagd waren, maar eerder omdat het zien veranderen van het stedelijk landschap vanuit zijn leegtes sowieso een nieuwe en vernieuwende ervaring was. In Barcelona wilde niet iedereen dat erkennen, maar van buitenaf was er alom bewondering.

Na 1982 verschenen de parken. Een stroom van grote openbare ruimtes kon worden toegevoegd aan de stad door de ontmanteling van landgoederen of industrieterreinen. De maat en locatie van de parken waren hierdoor vrij willekeurig; net als de pleinen verschenen ze overal waar dat mogelijk was. Namelijk daar waar de gemeente relatief eenvoudig kon ingrijpen; door een al eerder gestarte saneringsingreep om te buigen (la Mercè, Raval), op verlaten industrieterreinen (Espanya Industrial, Pegaso), op reeds openbare

maar niet gebruikte plaatsen (Sants, Excorxador, Moll de la Fusta) of simpelweg door het herinrichten van openbare pleinen (Plaza Reial, plazas de Gràcia). Hoewel men achteraf zou willen zoeken naar de ruimtelijke samenhang van deze ingrepen zal het duidelijk zijn dat de gelegenheid het voornaamste criterium was voor de locatiekeuze. De gelegenheid voor een gemeentelijk apparaat om te kunnen handelen – op terrein dat niet in particuliere handen is – om zo de hoeveelheid ruimtes waarvan het beheer, eigendom en ontwerp in handen zijn van de gemeente te vergroten en te verbeteren. Imago en eigendom van de stad identificeerden zich meer en meer met elkaar, op een zodanige manier dat het Barcelona van deze jaren heeft laten zien hoe 'het moderne' door een ambtelijk apparaat gemaakt kan worden en hoe men, als consequentie daarvan, aan stedelijke openbare ruimtes een sterk beeld en zelfs een hoofdrol kan geven.

Maar het zou gevaarlijk zijn als we ons alleen zorgen zouden maken over de vorm van de stad daar waar die stad in beheer is van het gemeentelijk apparaat. In de laatste jaren hebben weinig betekenisvolle en ingrijpende ontwikkelingen in het particuliere domein plaatsgevonden die vernieuwend genoemd kunnen worden (bijvoorbeeld op het gebied van woningen of kantoren). En juist dáár zou, naast de schitterende meerwaarde en vlekkeloze verdienste van het verrijken van de stad met boulevards, parken, pleinen, ringwegen, stadions, musea en theaters, een spectrumverbreding van de gemeenschappelijke stad geproduceerd kunnen worden die bijdraagt aan de hypertrofie van de openbare ruimte zelf.

Het belang van de openbare ruimte ligt niet in de mate van uitgestrektheid, het kwantitatieve overwicht of de symbolische hoofdrol daarvan, maar in het onderling in verband brengen van particuliere, besloten ruimtes, waardoor ook die ruimtes tot collectief erfgoed gemaakt worden. Een stedelijk, openbaar karakter geven aan die gebouwen die anders uitsluitend besloten zouden zijn – de verstedelijking van het privé-domein – dat is het concept. Dat wil zeggen: het particuliere opnemen in de invloedssfeer van het openbare.

Neem bijvoorbeeld de oude binnenstad. De doorbraken in de Raval zijn grotendeels de erfenis van een planning met een lange geschiedenis. Het merendeel is gerealiseerd op terrein dat beschikbaar was voor openbare ingrepen. In andere delen van de wijk zijn de open ruimtes gedefinieerd door de kavelgrenzen van gesloopte huizen of huizenblokken, meer niet. Daar waar vervangende nieuwbouw verschenen is, wordt de tegenstrijdigheid duidelijk van moderne constructietechnieken die zich in het oude weefsel proberen in te passen, en de middenklasse moderne woningen blijken – paradoxaal genoeg – bombastisch en weinig functioneel.

De ingrepen bestaan grotendeels uit nieuwe woningen, pleinen en parkeerkelders, en dit simplisme is misschien de oorzaak van de schematische hardheid van het resultaat. De vorm van de ruimte in de oude stad

6

zou moeten refereren aan de discussie over het sociale doel van de veranderingen in deze wijk en daarmee aan de mogelijkheden voor het programma.

Misschien had men voor de ruimtes in de oude stad eerder moeten zoeken naar een nieuwe typologische vorm voor pensions, meer hygiënische bars en nachtclubs en gezamenlijk onderdak voor ambachtslieden en handelaars, dan naar middenklasse gezinswoningen of nieuwe universiteitsbibliotheken. En een aantal bestaande, al veelvuldig getransformeerde fragmenten in de huidige structuur hadden oplossingen aan kunnen dragen die veel meer toegesneden zijn op de manier van leven in die wijk dan de grote leegte die het gevolg is van de Middeleuropese 'sanitaire' stedenbouw.

De bij deze indrukwekkende operatie veronderstelde revitalisering lijkt zich dan ook niet te voltrekken. Het als openbaar bestempelen van de pleinen, woningen en parkeergarages heeft niet direct de gewenste bijdrage geleverd aan de collectieve toeëigening hiervan door de stedelingen, waarmee men zich had willen identificeren.

Het is niet zo dat de gerealiseerde projecten in de oude stad niet goed zouden zijn, maar voor een zo ingewikkelde taakstelling is de uitsluitend 'openbare' karakteristiek onvoldoende: de hypertrofie van de 'officiële stad' veronachtzaamt bepaalde vormen van het collectieve leven en kan ze zelfs laten verdwijnen. De collectieve ruimte is veel meer en veel minder dan de openbare ruimte als we deze beperkt zien tot het openbare eigendom. De civiele, architectonische, stedenbouwkundige en morfologische rijkdom van een stad is die van de collectieve ruimtes, die van alle plekken waar het alledaagse leven zich afspeelt, zich presenteert en als herinnering aanwezig is. En misschien zijn dat steeds vaker ruimtes die niet openbaar of privé zijn, maar beide tegelijkertijd: openbare ruimtes die voor privé-activiteiten gebruikt worden of privé-ruimtes die een collectief gebruik toestaan. Is 'el Corte Inglés', het grote warenhuis op de Plaza Catalunya, een openbaar of een privé-domein? Economisch gezien is het overduidelijk een particuliere aangelegenheid, maar dat gaat niet op voor het gebruik en de betekenis die het voor de stad heeft. Het is niet toevallig dat er al vijf jaar gediscussieerd wordt over de te vernieuwen gevel. En is de kerk van Santa Maria del Mar openbaar of privé? En het voetbalstadion van Barcelona?

Openbaar en privé verwateren als categorieën en voldoen niet meer. Zelfs enkele bij uitstek openbare plaatsen zoals de Plaza Sant Jaume of de Rambla, volledig openbaar vanwege hun betekenis en eigendomssituatie, veranderen in collectieve ruimtes door de vrije toeëigening ervan door verschillende particuliere activiteiten. In Barcelona zijn veel voorbeelden te vinden van zulke mengplaatsen met een belangrijke collectieve betekenis. De markt van de Boqueria is misschien wel het meest treffende voorbeeld: een plaats waar het openbare eigendom en beheer moeiteloos te combineren zijn met de particuliere initiatieven en activiteiten van de gebruikers, of

het nu verkopers zijn of al die mensen die werken aan de complementaire activiteiten die de markt in haar directe omgeving genereert. Of neem de nu verdwenen restaurantjes aan het strand van Barceloneta. Maar ook de bar op de hoek, de school, de krantenkiosk of de metrohalte vormen een ruimtelijk systeem met verschillende rechten en plichten, dat als openbaar maar ook collectief systeem de hoofdlijnen bepaalt waarlangs het stedelijk leven zich ontrolt. Daarin spelen ook de strikt openbare ruimtes een belangrijke rol, hoewel slechts gedeeltelijk en misschien zelfs met de dag minder noodzakelijk.

Een winkelcentrum of een weilandwinkel, een attractiepark of een stadion, een grote parkeerplaats of een winkelgalerij zijn de veelbetekende plekken in het leven van alledag, de collectieve ruimtes van deze tijd. En vooral het openbaar vervoer in grote steden is een gemeenschappelijk referentiepunt. Vanwege de frequentie en omvang van het massale gebruik, vanwege de variëteit van het publiek en het psychologisch gewicht als betekenisdrager van het metropolitane leven. De laatste film van Eric Rohmer – *Conte d'hiver* – laat dit uitstekend zien. Dit in tegenstelling tot de objectmatige visie op de stedelijke ruimte van Wim Wenders.

Hotels, restaurants, weekend- en toeristencentra, de perifere discotheken; het zijn deze ongedefinieerde ruimtes waar de openbare vorm van de stad de inzet van het spel is. De periferie is paradoxaal genoeg het werkelijke centrum van het toekomstige leven van de steden en zal gevormd worden door de ruimtes die een betekenis hebben als plaatsen van gemeenschappelijk belang, zonder de retoriek van de formele representatie. Bij het werken aan de nieuwe stedelijke opgaves is het de taak van de stedenbouwkundigen om van deze ruimtes een intermediair te maken. Noch openbaar noch privé maar het tegenovergestelde; ruimtes die niet steriel zijn en overgeleverd aan de publiciteit maar een stimulerend onderdeel vormen van het veelvormig stedelijk weefsel. En het is zaak om de Keynesiaanse 'welfare city' – of anders gezegd de gesubsidieerde stedelijkheid – te verhuizen naar meer riskante, minder voor de hand liggende en interessantere gebieden. Zo niet, dan dreigt het vastlopen in de categorieën van de barokke stedelijke ruimte, zij het aangepast aan de laatste mode qua stijl en materiaal.

Het erkennen van deze opgave is uitermate belangrijk voor het stedenbouwkundig ontwerp en opent een nieuw onderzoeksveld dat door verschillende schaalniveaus heenloopt. Op dit moment negeren we de klassieke uitleg van de publieke ruimte als uitdrukking van de overeengekomen waarden binnen een maatschappij en daarmee de conditie van het openbare als vorm bij uitstek van het sociale. Een feit is, daarentegen, dat de stad precies de plek is waar het privé-domein een sociaal domein kan zijn en vaak ook is; net zoveel, of meer nog, dan het openbare. De 'goede' stad is daarom die stad waar de particuliere gebouwen openbare elementen zijn en

een sociale betekenis en waarde uitstralen die verder reiken dan het gebouw zelf en waarin hun stedelijke karakter ligt besloten. De woonpaleizen aan de Paseo de Gràcia of de winkels aan de Calle Ferràn zijn stedelijke fenomenen die veel meer betekenis hebben dan die van het particuliere eigendom. Op deze wijze is de stad opgebouwd zowel uit goede huizen, goede winkels en goede bars als uit boulevards, monumenten en representatieve gebouwen. De goede stad is de stad die erin slaagt een openbare waarde aan het privé-domein te geven. Daarbij is de kwaliteit van het individuele een voorwaarde voor de bijdrage aan het collectieve.

Is het niet zo dat de bars van het nachtelijke Barcelona één van de meest interessante stedelijke fenomenen van de laatste jaren vormen? Waarom? Omdat hun besloten karakter niet gescheiden is van de aandacht voor collectieve waarden en belangen.

De collectieve ruimtes vormen de rijkdom van de historische steden en zijn zeker ook de belangrijkste structuur voor de toekomstige stad. Misschien is het wel zo dat de ongedefinieerde ruimtes in onze steden als steeds sterkere betekenisdragers van het alledaagse leven op verschillende manieren gebruikt en toegeëigend kunnen worden door de verschillende stedelijke 'stammen'. Misschien is het wel zo dat de vorm van de 'plekloze' stad, waarover Frederic Jameson schrijft, een gelijktijdig verlies van de openbare ruimte en de particuliere autoriteit in onze omgeving karakteriseert. Men zegt dat de 'cyberpunk'-literatuur fraaie beschrijvingen geeft van deze moderne conditie waar het onderscheid tussen openbaar en privé vervaagt door het afschaffen van de verschillen die daaruit voortkwamen. Men zegt dat in *Blade runner* deze verschillen afgeschaft zijn. En ook Umberto Eco liet ze achter zich toen hij schreef over het nieuwe middel-eeuwse karakter van het huidige territorium.

Het lijkt me daarom een aanzienlijke theoretische vergissing om de openbare stedelijke ruimtes uitsluitend op te vatten als locatie voor een architectuur zonder inhoud of design-objecten en met een consistentie die niet verder reikt dan het object zelf. Als 'urban beautification' heeft het zonder meer bijgedragen tot de erkenning van het esthetisch belang van stadsoperaties. Maar voor een stedenbouwkundig plan met meer ambities voldoet noch het neo-typologisme à la Durand, die de publieke werken als te classificeren constructies beschouwt, noch het neo-pittoreske à la Sitte, die de hoofdrol van de publieke ruimtes naar de architectonische context verschuift (de meeste 'moderne' stadsontwerpprogramma's van de belangrijkste Europese steden zijn kinderen van deze opvattingen). Ze ontkennen de complexe natuur van de collectieve stedelijke ruimte en beperken dat wat een ruimte van ervaringen zou moeten zijn tot een ruimte bepaald door vooroordelen.

Vertaling: Els Bet